

С.А. Скорий, В.М. Саєнко *

ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКІН (до 110-річчя від дня народження)

Стаття присвячена ювілею Олексія Івановича Тереножкіна — видатного археолога, доктора історичних наук, професора, засновника київської школи скіфознавства. Розглянуті його життєвий шлях та наукова творчість, висвітлені основні досягнення вченого, який збагатив своїми дослідженнями археологічну науку Росії, Середньої Азії, України.

Ключові слова: О.І. Тереножкін, історіографія, скіфи, Поволжя, Приуралля, Середня Азія, Україна, історія археології.

Діяльність археолога вимірюється не лише глибиною аналізу та складністю проблематики, яку він розробляє, але й комплексністю підходу, обсягами та географією його польових робіт, що значною мірою визначає дослідницькі діапазони. У цьому сенсі доля та наукова біографія проф. О.І. Тереножкіна, чие 110-річчя вшановує вся велика археологічна спільнота, є показовими і багато у чому повчальними (рис. 1)¹.

Осмисленню напрацювань цього вченого по дослідженню різних історичних періодів та окремих археологічних культур на просторах євразійських степів, прилеглих лісостепових, передгірних і напівпустельних зон присвячена досить представницька історіографія, створена за останні десятиліття (Лєсков 1967; Мозолєвський, Черненко 1978; Мурзін 1996; Гаврилюк 2007; Скорий 2010). Його роботи продовжують перебувати у центрі уваги, про видатного діяча з повагою, вдячністю та любов'ю згадують його колеги, послідовники, учні. Однак

* СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, idanfirs@ukr.net
САЄНКО Валерій Миколайович — керівник археологічної групи Токмацького краєзнавчого музею, saykolaksay@yandex.ru

¹ Фотографії надані Андрієм Олексійовичем Іллінським.

оцінка наукової спадщини О.І. Тереножкіна на тлі попередніх напрацювань та з урахуванням сучасних досягнень потребує, без перебільшення, кількох монографічних досліджень. Актуальним також було б видання як вибраного, так і академічного зібрання його творів. На сьогоднішній день перевиданими залишаються лише дві статті вченого: «Об этнической принадлежности племен скифского времени в Правобережной Лесостепи» та «Согд и Чач» (Антологія 1996).

Разом з тим, не тільки наукові заняття, але й саме життя О.І. Тереножкіна було настільки цікавим, насиченим різноманітними яскравими подіями, що нині, святкуючи ювілей від дня народження (26 листопада 1907 р.), варто згадати і віхи його біографії.

Історія роду Тереножкіних сягає своїм корінням подій церковного розколу XVII ст., коли незгодні з реформами патріарха Нікона масово мігрували із Росії на землі Речі Посполитої. Предки Олексія Івановича оселилися десь у північній Україні, а за правління Катерини II були репатрійовані в заволзькі степи. Там, у вигинах р. Великий Іргіз, повернуті старообрядці заснували в заплавах лісах на давно покинутих руїнах якогось золотоординського міста, станицю Мечетна. Згодом вона стала повітовим центром Ніколаєвськом, знаменитим своєю торгівлею зерном і борошном. Спочатку культурне життя за межами численних монастирів обмежувалося, головним чином, заходами стосовно підвищення грамотності та боротьбою з народним пияцтвом. Але освітній рівень серед різних соціальних верств поступово зростає, і в руслі цих змін батько Олексія — Іван Олександрович — відкриває у 1893 р. книжковий магазин, продовжуючи сімейну традицію. Відомо, що батько Івана, Олександр Андрійович Тереножкін, був офенею і, пересуваючись з коробом за плечима, теж торгував книгами, церковними предметами і різними дрібницями, а потім мав свою лавку (Саєнко 2014).

Революція принесла в Заволжя багато змін. На хвилі масового ентузіазму місцева інтеліген-

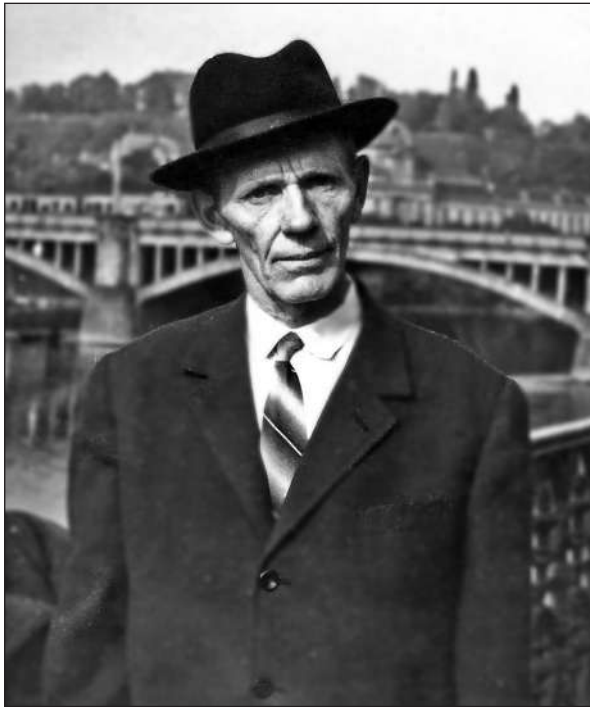

Рис. 1. О.І. Тереножкін, 1961 р., м. Прага, набережна р. Влтави біля Манесового мосту

ція почала створювати науково-просвітницькі товариства, ламався сам патріархальний уклад купецьких і селянських родин, який раніше ніяк не дозволив би відволікатися на неприбуткові справи на кшталт археології. Але найважливішою передумовою було те, що зі «столиць» на периферію через небезпеку і голод виїжджали науковці. Так, зокрема, у Самарі опинилися такі вчені, як П.Ф. Преображенський, В.В. Гольмстен, В.Н. Перетц, В.П. Адріанова-Перетц, майбутній академік М.Н. Тихомиров та інші, а це дало змогу відкрити у місті університет, орієнтований на розвиток гуманітарних дисциплін. У сфері інтелектуального впливу цього центру знаходилось і м. Ніколаєвськ, вже перейменоване за пропозицією В.І. Чапаєва на м. Пугачов.

Лектори з губернії закликали до проведення археологічних розкопок, на що, як це зазвичай буває, першими відгукнулися місцеві хлопчачки. Вже з 1919 р. одинадцятирічний Олексій Тереножкін починає збирати в берегових розмивах уламки кераміки і приносить знахідки до музею. Навесні 1921 р. представники місцевого «Товариства світознавства» проводять на околиці міста дослідження невеликих курганів, потривожених підлітками-пастухами. Це, власне, і були найперші археологічні розкопки, в яких узяв діяльну участь гімназист Олексій Тереножкін (Саєнко 2014).

Незабаром же в усій країні починає проводитися політика розвитку краєзнавства. Кураторством над дослідженнями пугачовського музею займалася Віра Володимирівна Гольмстен, і влітку 1926 р. до неї в експедицію пішки відправляється Олексій, здійснюючи на своєму шляху археологічні розвідки (Шевченко, 2007). Восени він вступає на археолого-етнологічне відділення Вищих курсів при Самарському товаристві краєзнавства (на той час університет вже закrywся, бо професура повернулася додому) — це давало «середню археологічну» освіту. Тоді ж, у 1927—1928 рр., Тереножкін починає свої перші самостійні розкопки, досліджуючи два поселення епохи бронзи і невеликі кургани золотоординського часу (Саєнко 2012). Достроково закінчивши курси, він продовжує навчання в Московському університеті (тоді І-му МДУ).

Наприкінці 1920-х рр. життя в університетах вирувало: студенти могли «проробляти» професорів на зборах, в аудиторіях виступали такі кумири, як А.В. Луначарський, М.І. Бухарін, В.В. Маяковський, а в гуртожитках до самого ранку велися гарячі суперечки про шляхи будівництва нового життя. Етнологічний факультет, куди вступив Олексій Іванович, склався у 1928 р. з етнографічного відділення (репрезентованого школою Д.А. Анучина) — там викладалася також археологія — і відділення історико-археологічного, де працювали В.А. Городцов, Ю.В. Готьє. Разом з Олексієм на етнофаку вчилися Борис Рибаків (Саєнко 2017), Сергій Толстов, Тетяна Жданко, Євген Крупнов, Микола Прокошев, Борис Веймарн, майбутня письменниця Наталя Баранська.

О.І. Тереножкін належить, безумовно, до школи В.О. Городцова (перша наставниця Олексія, В.В. Гольмстен, також була його ученицею). Питання про наукові школи взагалі досить складне і багатогранне через специфіку конкретних проявів. Сучасна історіографія, наприклад, вважає за краще говорити про наукові спільноти як більш коректне визначення. Забігаючи наперед, відзначимо, що Тереножкін, створивши згодом українську школу скіфознавства (і, почасти, школу «бронзовиків»), у результаті став одним з тих учених, які забезпечили спадкоємність від дореволюційної історико-археологічної думки до досліджень в сучасних наукових інституціях.

А тоді студент О.І. Тереножкін успішно розпочав дослідницьку роботу: влітку 1929 р. здійснив розвідки в долині р. Чу в Північному Киргизстані (експедиція Антропологічного науково-дослідного інституту МДУ). На від-

критих ним археологічних пам'ятках наступного року проводила розкопки Палеоетнологічна експедиція Академії історії матеріальної культури (АІМК). Також в середині жовтня він влаштувався на роботу в Державного історичного музею (ДІМ), у відділ докласового суспільства.

Однак після «року великого перелому» репресії серед вчених набули системного характеру: проведено «академічну справу», повного розгрому зазнав краєзнавчий рух, почалася ліквідація навчальних закладів історичного профілю, критикують методи досліджень В.А. Гордцова. Ця хвиля зачепила і Олексія Тереножкіна — він був виключений з останнього курсу університету за «приховування соціального походження».

Це, звичайно, не посприяло ані науковій роботі, ані кар'єрному зростанню молодого вченого. Влітку він ще рушає вдруге до Північної Киргизії знімати плани середньовічних фортець в долині р. Талас, але потім змушений виїхати до Зауралля, де завідує музеєм у м. Алапавську Свердловської обл. (музей і зараз знаходиться у тій самій будівлі). На р. Нейва Олексій замальовує наскельні зображення і проводить невеликі розкопки на неолітичних стоянках. Восени йому пощастило повернутися до Москви, і, змінивши кілька місць роботи, О.І. Тереножкін влаштовується в Товариство пролетарського туризму і екскурсій (ОПТЕ). І хоча від дирекції ДІМ надходять привабливі пропозиції створити в музеї відділ феодалізму Середньої Азії, цьому заважає квартирне питання — сім'я Тереножкіних живе у відомчому будинку.

У цей час починається співпраця Олексія Івановича з Борисом Миколайовичем Граковим, тоді вже досить відомим московським археологом. У 1932 р. вони планували разом провести розвідки вздовж нижньої течії р. Урал, від м. Уральська до м. Гур'єва (близько 500 км), але Б.М. Граков одразу припинив свою участь в експедиції, і в результаті О.І. Тереножкін сам пройшов менше половини маршруту.

Наступного року вчені працюють у верхів'ях цієї річки — проводять розвідки та розкопки на новобудовах в керованій Б.М. Граковим експедиції. 1938 р. О.І. Тереножкін вперше бере участь у дослідженні скіфських курганів в Україні, біля м. Нікополь. Набагато пізніше, у 1955 р. вони з Б.М. Граковим окремими загонами проводили розкопки на Суботівському городищі в Середньому Подніпров'ї (Саєнко 2015).

Підводячи підсумок своїм раннім захопленням, Олексій Іванович підготував статтю про заволзькі поселення епохи пізньої бронзи (не-

опублікована) і від того часу починає спеціалізуватися на середньовічній проблематиці. Він пише статті про пізньосередньовічний могильник біля м. Орська, про знахідку під час розкопок музичного інструменту (не опубліковані), рецензії на роботи А.Ю. Якубовського та Б.Д. Грекова про Золоту Орду².

З 1934 р. О.І. Тереножкін знову працює в ДІМ та готується до вступу в аспірантуру при ДАІМК. Однак дисертація виявилася не підготовленою — науковим керівником був С.П. Толстов, а його аспіранти, схоже, часто знаходилися у стані «вільного плавання».

Виходячи з напрямку публікацій того часу, темою дисертації була періодизація культур казахстанських степів та Семиріччя. Тоді вчений уперше дав цілісну картину археологічних відповідностей до «Нарисів історії Семиріччя» В.В. Бартольда. Монографічно археологію регіону потім розглянув А.Н. Бернштам в роботах «Археологічний нарис Північної Киргизії» та «Історико-культурне минуле Північної Киргизії за матеріалами Великого Чуйського каналу». На останню Олексій Іванович вже після війни написав рецензію (Тереножкін 1947).

У цей же час починається знайомство Олексія Івановича зі старожитностями Хорезму. З його спогадів бачимо, як глибоко він опрацьовував усю доступну йому літературу з середньоазійської проблематики, яку знайшов у Ленінській бібліотеці, копіював карти і схеми, на яких були зображені селища та руїни стародавніх міст. Вже тоді він дійшов висновку про перспективність для археологічних відкриттів саме правобережжя Амудар'ї. Його припущення стало реальністю буквально через кілька років. З 1934 р. почався по-справжньому плідний період археологічних досліджень О.І. Тереножкіна в Середній Азії, який тривав до 1948 р. і був перерваний лише війною.

Він став учасником і організатором розвідок та розкопок багатьох експедицій на території Киргизстану, Казахстану, Таджикистану і особливо Узбекистану. У 1934 р. у складі експедиції М.В. Воеводського, спільно з А.А. Потаповим, молодий археолог здійснив дослідження у Хорезмі, в області нижньої течії Амудар'ї. Основним об'єктом вивчення тоді стало середньовічне городище Замахшар з прекрасно збе-

² У нашій статті, яка вийшла в збірці, присвяченій 110-річчю від дня народження О.І. Тереножкіна (Скорый, Саєнко 2017), наводиться список багатьох наукових праць вченого з різноманітних питань євразійської археології. Це позбавляє нас від необхідності наводити в цій роботі докладну бібліографію.

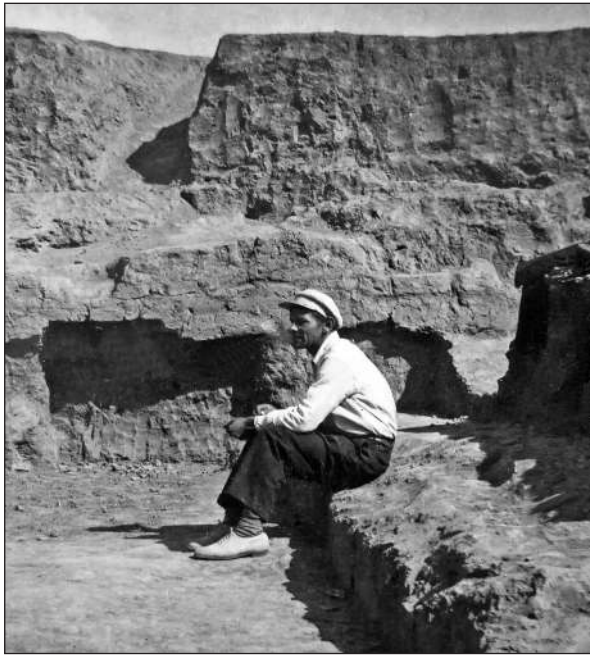

Рис. 2. На розкопках у Середній Азії

реженими фортифікаційними спорудами. Тут були проведені невеликі розкопки на місцях горнів для випалу розписної полив'яної кераміки. Під час цих робіт зібрано також і фрагменти теракотових та алебастрових статуеток, яким спочатку не надали особливого значення. Виявилося, що це були знахідки з давнього Замахшара, залишки якого залягали під шаром наносного піску, але це стало зрозумілим пізніше. У 1937 р., коли С.П. Толстов (на той період вчений секретар Московського відділення ДАІМК) вирішив створити багаторічну експедицію для досліджень в Середній Азії, О.І. Тереножкін (тоді аспірант) запропонував провести роботи в Хорезмі, з метою пошуку пам'яток доарабського часу, при цьому розпочати їх на правобережжі Амудар'ї. Влітку О.І. Тереножкін, який, фактично, був і начальником, і єдиним науковим співробітником Хорезмської експедиції 1937 р., в пустельних мертвотних місцевостях на схід від м. Турткуль виявив групу (більше 30) видатних пам'яток доісламського Хорезма. Серед них особливо виділялися своїми розмірами і станом збереженості ранньосередньовічна фортеця Беркут-кала і комплекс античних фортець Аяз-кала. Це поклало початок багаторічним плідним роботам Хорезмської експедиції. Однак, блискучі результати і розуміння величезних перспектив змушують С.П. Толстова залишити за собою керівництво експедицією (Arzhantseva 2014). Йому також дісталася для наукової обробки та публікації передана Тереножкіним унікальна

колекція зібраних монет — написи на них були першими зразками хорезмійських алфавіту.

Олексій Іванович ще бере участь у роботі Хорезмської експедиції у 1938 та 1939 рр. На початку 1939 р. він переїхав з Москви до Ташкенту, де став працювати старшим науковим співробітником в Узкомстарісі, а після його реорганізації — в Інституті мови, літератури та історії Узбецької філії АН СРСР. Об'єктом дисертаційного дослідження він вибрав сукупність пам'яток VII—VIII ст., що становлять комплекс Беркут-кали, але протидія з боку начальника Хорезмської експедиції не дозволила виконати заплановану роботу. Проте, результати своїх розкопок 1937 р. Олексій Іванович зміг опублікувати у вигляді статті (Тереножкін 1940).

До речі, навесні 1978 р. Тереножкін був запрошений для участі в конференції, присвяченій 40-річчю Хорезмської археологічно-етнографічної експедиції і прочитав там доповідь про перші роки досліджень (рис. 2).

А тоді, у 1939 р., через ситуацію, що склалася, О.І. Тереножкін дещо змінив географію своїх наукових пошуків і переніс археологічні дослідження на околиці Ташкенту. Тут для нього мав особливий інтерес могутній замок Ак-Тепе. Під час розкопок в 1940—1941 рр. були отримані вельми успішні результати досліджень середньоазійської монументальної архітектури і матеріальної культури домусульманського часу. Також навесні 1940 р. Олексій Іванович здійснював нагляд на будівництві Великого Ташкентського каналу, зібравши цінні матеріали від епохи бронзи до початку II тис. н.е. Він довів помилковість віднесення культур Каунчі II Ташкентського оазису і Талі-Барзу I, виділену на Зеравшані, до ахеменідського часу, встановивши, що їх необхідно датувати не раніше, як межею нової ери. У середній течії Сирдар'ї він виокремив невідому досі культуру — бургулюкську, що охоплює період формування і розвитку сакського етносу (IX—IV ст. до н. е.). За результатами цих робіт тема, пов'язана з подальшим уточненням історико-археологічної періодизації культур Середньої Азії від епохи заліза до раннього середньовіччя, стала особливо актуальною (Гречишкіна 2010). (рис. 3)

Війна перервала археологічні дослідження молодого вченого. Восени 1941 р. О.І. Тереножкін був призваний на службу. В рядах 4-ї гвардійської армії він пройшов від Сталінграду до Відня і був нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграду», «За взяття Будапешта», «За взяття Відня», «За перемогу над Німеччиною». На фронті

Олексій Іванович за дорученням Військової ради 4-ї гвардійської армії в останні роки війни брав участь в написанні книги «Бойовий шлях Н-ської гвардійської армії від Сталінграду до Відня» (Маневич, Бенедиктов, Тереножкін 1945) (рис. 4).

Поки йшла війна, багато науковців встигли захистити не тільки кандидатські, але й докторські дисертації, а перспективні щодо археологічних досліджень території виявилися вже поділеними. Після демобілізації О.І. Тереножкін повернувся до Ташкенту на колишню посаду в Інституті історії і археології АН Узбекистану. Основним об'єктом досліджень він вибирає городище Афрасіаб — руїни стародавнього Самарканд, одного з найважливіших центрів середньоазійської цивілізації (Мараканда античних авторів), зруйнованого у 1220 р. військами Чингіз-хана. У 1946 р. Олексій Іванович переїздить з Ташкента в Самарканд, де створює постійнодіючу археологічну базу. Три роки наполегливих робіт на Афрасіабі (1945—1947) дозволили досліднику отримати найважливіші матеріали для історико-археологічної періодизації цієї пам'ятки. Він висунув тезу про те, що Самарканд як велике місто виник на місці городища Афрасіаб ще в ахеменидський період, тобто в VI ст. до н. е.

Слід додати, що в 1947—1948 рр. Олексій Іванович працював також у Пянджікенті в експедиції, якою керував А.Ю. Якубовський (рис. 5).

Підсумком великих і дуже результативних робіт, здійснених у 1940—1941, 1945—1947 рр., стала кандидатська дисертація О.І. Тереножкіна «Согд і Чач», яку він блискуче захистив 28 квітня 1948 р. в Ленінграді в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. У дисертації О.І. Тереножкін запропонував археологічну періодизацію від епохи бронзи (середина XV ст. до н. е.) до початку монгольського завоювання. Особливо дискусійним виглядав висновок, що вже на ранніх етапах Самарканд був величезним поселенням (при цьому Олексій Іванович посилається на спостереження С.П. Толстова щодо еволюції хорезмських пам'яток). Що стосується існування в Согді виключно гіпотетичних тоді нашарувань ахеменидських часів, то після передатування хронології Г.В. Григор'єва це питання не в останню чергу вирішувалося завдяки наявності кам'яної різьбленої печатки з випадкових надходжень, автентичність якої в деякого викликала сумніви та припущення, що вона виготовлена торговцями старожитностями. В.Л. Вяткін на підставі своїх колекцій взагалі не визнавав присутності на Афрасіабі культурних відкладень навіть кушанського періоду.

Рис. 3. На розкопках Ак-тепе, 1941 р. О.І. Тереножкін у середньому ряду третій зліва

Рис. 4. У роки війни

Через десятиліття М.Є. Массон (1959) заперечував висновок, що в кушанські часи Афрасіаб знаходився в стані занепаду. О.І. Тереножкін же і надалі продовжував наполягати на його помітному відставанні у розвитку в порівнянні з південними областями, а причину бачив у сарматських навалах. Крім того, розбіжності були і в трактуванні пізньосередньовічних нашарувань (Тереножкін 1972).

Олексій Іванович готував монографію про свої дослідження на Афрасіабі (була написана передмова і три глави про розкопки 1945—

Рис. 5. Серед науковців Ташкенту, 1945 р.

1947 рр.). Однак переїзд в Україну та відірваність від матеріалів змусили призупинити розробку цієї проблематики. Слід підкреслити, що Тереножкін відвідував Самарканд в 1960—1980 рр., проводив невеликі розкопки на Афрасіабі. У січні 1970 р. йому надійшла пропозиція переїхати до Самарканду, щоб очолити кафедру в університеті. Зрештою він відмовився, але у квітні—травні прочитав там курс лекцій та керував археологічною практикою. До ювілею Самарканду були проведені нові розкопки на Афрасіабі, результати яких не суперечили висновкам Олексія Івановича.

Та повернемося до подій кінця 1940-х рр. Навесні 1948 р., трохи більше ніж за місяць до захисту дисертації, а саме 17 березня, на розкопках в Самарканді Олексій Іванович познайомився з молодою жінкою, яка відіграла величезну роль у його майбутньому і, таким чином, справила неабиякий вплив на розвиток середньоазійської та української археології. Цією жінкою була Варвара Андріївна Іллінська, на той час аспірантка Інституту археології АН УРСР. Вона стала найбільшою любов'ю в житті О.І. Тереножкіна, його дружиною і вірною соратницею в подальшій роботі. В.А. Іллінська змогла переконати вченого зайнятися українською археологією. Зрозуміло, зробити це було досить нелегко. По-перше, після видатних відкриттів у Середній Азії та блискочого захисту кандидатської дисертації, перед О.І. Тереножкіним відкривалися привабливі перспективи подальших масштабних досліджень. По-друге, не хотілося втрачати цінного працівника і керівництву Інституту історії і археології Узбецької Академії наук. Нарешті, і в самого Олексія Івановича були деякі сумніви у тому, чи потрібно настільки різко змінювати

сферу своїх наукових інтересів. Україна не була *terra incognita* для О.І. Тереножкіна. Як відомо, в 1921—1923 рр. ще хлопчиком він рятувався тут від страшного голоду в Поволжі, пізніше, в роки Великої Вітчизняної війни з боями пройшов через лісостепову Україну. Однак, від археологічної проблематики, пов'язаної з цим регіоном, він був далекий. Лише одного разу, у 1938 р., про що вже згадувалося, йому довелося брати участь в експедиції Б.М. Гракова, яка здійснювала розкопки скіфських курганів поблизу Нікополя. (рис. 6)

Усі перипетії цього нетривалого за часом, але досить напруженого періоду в житті Олексія Івановича яскраво відображені в його багатій епістолярній спадщині (Із життя... 2006).

У грудні 1948 р. на запрошення директора Інституту археології АН Української РСР акад. П.П. Єфименка та його заступника, чл.-кор. Л.М. Славина, О.І. Тереножкін переїхав до Києва і почав працювати на посаді старшого наукового співробітника відділу скіфоантичної археології. Так (уже втретє!) почався український період життя і наукової діяльності Олексія Івановича. 1 квітня 1949 р. він став завідуючим відділом і працював на цій посаді до 1981 р., тобто 32 роки. Час його керівництва було названо «епохою Тереножкіна», що є цілком об'єктивним (Скорий 2005). Сферою наукових інтересів О.І. Тереножкіна стають передскіфський та скіфський періоди на півдні європейської частини СРСР. Залишається тільки дивуватися тому, як стрімко і результативно увійшов у проблематику давньої історії Східної Європи О.І. Тереножкін. Зараз, через багато років, оцінюючи зроблене Олексієм Івановичем для розвитку української археології, цілком впевнено можна стверджу-

вати, що на українському ґрунті ще більш рельєфно, ніж у Середній Азії, проявилось не тільки його вміння масштабно оцінювати те чи інше історичне явище, а й безпомилково бачити найбільш актуальні проблеми археології та, головне, чітко визначати правильні шляхи до їх вирішення. Такою «болючою» проблемою була хронологія білогородівської культури епохи бронзи, виділеної ще у 1920-ті рр. на матеріалах пам'яток поблизу Умані, та, відповідно, її позиції щодо власне скіфської пори. Провівши розвідки і невеликі розкопки навесні 1949 р. на білогородівських пам'ятках поблизу Умані, Олексій Іванович чітко встановив, що ця культура відноситься до кінця бронзової доби. Гостро постало питання про існування якихось архаїчних пам'яток залізного віку між білогородівською культурою та старожитностями скіфської пори. І такі пам'ятки були виявлені О.І. Тереножкіним навесні 1949 та пізньої осені 1950 рр. під час великих розвідок, проведених на півночі Черкаської і на півдні Кіровоградської областей. Він відкрив групу мало відомих раніше городищ, серед яких виділялося городище в урочищі Чорний Ліс (верхів'я р. Інгулець). Розкопки показали, що всі ці поселення відносяться до передскіфського періоду. Це дозволило О.І. Тереножкіну виділити окрему культуру початку раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї, яка є ланкою між добою пізньої бронзи і скіфською епохою. Культура отримала назву чорноліської. Її виділення мало величезне значення для розуміння пізнішого передскіфського періоду не тільки в Лісостеповому Правобережжі, а й на землях України загалом.

Вже тоді О.І. Тереножкін приходив до концептуального висновку, що скіфська культура не сформувалася на основі зрубної культури бронзової доби, як вважали деякі фахівці, в першу чергу московські скіфологи, а що між ними є певний перехідний період від бронзи до залізного віку. У наступні роки вчений ретельно опрацьовував це питання.

1958 р. у Москві, в Інституті археології АН СРСР, Олексій Іванович успішно захистив докторську дисертацію на тему «Передскіфський період в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі», опубліковану трьома роками пізніше у вигляді ґрунтовної монографії (Тереножкін 1961). Одним з найважливіших тверджень цієї роботи був висновок про глибоке місцеве коріння і етнокультурну спадкоємність населення Правобережного лісостепового регіону, починаючи від тшинець-

Рис. 6. У колі сім'ї

кої та комарівської культури епохи бронзи до зарубинецької культури включно. Це населення, на думку дослідника, має бути пов'язане з праслов'янами. Монографія і донині вважається однією з найбільш глибоких і важливих робіт у вивченні передскіфського періоду, хоча з роками з'явилися нові матеріали, які дозволили уточнити деякі уявлення про цей час, зокрема хронологічні позиції чорноліської культури та інші питання.

Займаючись проблемами передскіфського часу в українському Лісостепу, О.І. Тереножкін ще з 1950-х рр. паралельно почав працювати і над питаннями археології доскіфського періоду півдня Східної Європи, а також — власне скіфської археології. Він чудово усвідомлював: в залежності від того, як будуть вирішуватися питання пізнішого передскіфського періоду на півдні Східної Європи, залежить і розуміння ряду проблем скіфології. Значну увагу вивченню старожитностей пізнішого передскіфського часу в ці роки приділяли, крім О.І. Тереножкіна, ще двоє відомих фахівців — московський і ленінградський дослідники — Є.І. Крупнов та О.О. Іессен.

Є.І. Крупнов під час розкопок Каменно-могильника кобанської культури на Північному Кавказі (Кабарда) звернув увагу на групу поховань з речами перехідного періоду — від епохи бронзи до раннього залізного віку, знайшовши при цьому аналоги ряду виробів серед степових старожитностей півдня Східної Європи. Датуючи ці поховання кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., він пояснював наявність речей «східного вигляду» степовим кіммерійським впливом. У 1952 р. Олексій Іванович вперше, спираючись на матеріали Каменно-могильника і фракко-кіммерійських пам'яток Карпато-

Подунав'я, об'єднав у культурно-хронологічну групу степові поховання кінних воїнів з курганів Чорногорівського, Комишуватського і Малої Цимбалки. Він датував її пізнішим передскіфського часом (не пізніше кінця IX—VIII ст. до н. е.), водночас утримавшись від етно-історичного трактування цих пам'яток.

Як відомо, ще більш рельєфно комплекс речей степового передскіфського часу окреслено в роботах О.О. Іессена 1953—1954 рр., який виокремив на матеріалах степового Передкавказзя і Північного Кавказу новочеркаську групу пам'яток VIII — початку VII ст. до н. е. При цьому дослідник вважав, що вироби подібного типу могли належати як кіммерійцям, так і найдавнішим скіфам, матеріальні культури яких, на його думку, були дуже близькими. Але головне досягнення у розробці періодизації, хронології та культурно-етнічного трактування пізніших передскіфських пам'яток півдня Східної Європи, безперечно, належить О.І. Тереножкіну.

Детально і ретельно дослідивши матеріали усіх відомих джерел, він показав у низці ґрунтовних статей та у своїй підсумковій з цієї проблематики праці — монографії «Кіммерійці» (Тереножкин 1976), що передскіфська культура може бути розділена на два послідовних хронологічних етапи (або групи пам'яток) — чорногорівський (900—750 рр. до н. е.) та новочеркаський (750—650 рр. до н. е.). При цьому вченим були зроблені два найважливіших висновки: 1) зазначена пізня передскіфська культура належить історичним кіммерійцям; 2) культура чорногорівсько-новочеркаського типу не трансформувалася в скіфську культуру, а була змінена нею механічно. Це відкриття чітко визначало не тільки схему перебігу передскіфського періоду, але й відкривало нові перспективи для скіфознавства. Монографія викликала широкий позитивний резонанс у середовищі вітчизняних та зарубіжних фахівців, які займаються проблемами раннього залізного віку.

Разом з тим, не всі положення О.І. Тереножкіна були сприйняті вже в той час однозначно. Так, наприклад, О.М. Лесков, в цілому погоджуючись з періодизацією О.І. Тереножкіна, запропонував інше етно-культурне трактування і хронологію чорногорівської та новочеркаської груп, визначаючи першу з них (середина VIII — початок VII ст. до н. е.) як пізніших кіммерійців, а новочеркаську (кінець VIII — початок останньої чверті VII ст. до н. е.) — як найдавніших скіфів (Лесков 1981).

Пізніше у фахівців з'явилися й інші точки зору, зокрема, про можливість співвіднесення

з кіммерійцями тільки однієї з двох груп пізніших передскіфських пам'яток, а саме новочеркаської групи тощо. І все ж, після сорока років, незважаючи на певне збільшення джерельної бази, можна з відповідальністю стверджувати, що і в цілому розробки О.І. Тереножкіна з кіммерійської проблеми, і сама монографія «Кіммерійці» аж ніяк не застаріли. Значна частина фахівців в галузі археології раннього залізного віку, як і раніше, працює в системі наукових координат, чітко визначених для передскіфської проблематики О.І. Тереножкіним.

Вже перші успіхи у вивченні передскіфського періоду в лісостеповій та степовій частинах України давали Олексію Івановичу ґрунтовну основу для пізнання скіфської культури і Скіфії — теми, яка займала велике місце в його науково-дослідній роботі протягом всього життя. При цьому скіфська тема фактично розроблялася ним паралельно з вивченням передскіфського періоду. Основними напрямками, що привертала його увагу, були: формування скіфського етносу і походження скіфської культури, виникнення і характер скіфської державності, питання етногеографії Скіфії. Кожне з цих основоположних питань висвітлювалось ним протягом років у численних роботах, написаних як самостійно, так і спільно з В.А. Іллінською, і зрештою знайшло розкриття в ряді блискучих фундаментальних статей Олексія Івановича: «Про суспільний лад у скіфів» (Тереножкин 1966), «Скіфська культура» (Тереножкин 1971), «Класи и класові відношення у Скіфії» (Тереножкін 1975) та ін. Квінтесенцію усіх цих розробок містять ґрунтовні розділи для «Археології Української РСР» (1971), написані спільно з В.А. Іллінською та їх фундаментальна монографія «Скіфія VII—IV ст. до н. е.» (Ильинская, Тереножкин 1983).

На протигагу домінуючим у 1960-х рр. уявленням про скіфський етнос і культуру, як такі, що склалися в Північному Причорномор'ї на основі населення пізньозрубної культури, уявленням про територію Скіфії як нібито обмежену виключно степовою частиною Північного Причорномор'я, та про Лісостеп, заселений землеробсько-скотарськими племенами зі «скіфоїдною» культурою, О.І. Тереножкін у своїх роботах запропонував іншу струнку концепцію. Відповідно до цієї концепції, скіфи-іранці, які принесли свою кочівницьку культуру з глибин Азії, завоювали автохтонне населення Північного Причорномор'я, асимілювали його і широко розповсюдили свою культуру (місцеві елементи були «перекриті» новою яскравою культурою).

О.І. Тереножкін підкреслював у своїх працях, що в Степу і Лісостепу існували не дві культури (як вважали представники, насамперед, московської школи скіфознавства), а єдина скіфська, яка належала племенам, що розрізнялись по етносу і по господарському укладу. У степовій частині Північного Причорномор'я мешкали скіфи-іранці, які займалися кочовим скотарством. Скіфами (як і В.А. Іллінська) дослідник вважав також більшу частину населення Лівобережного Лісостепу, основним заняттям якого було хліборобство. Що ж стосується Правобережжя Середньої Наддніпряни, а на лівому березі також басейну р. Ворскла, то тут О.І. Тереножкін розташовував землеробсько-скотарське населення нескіфського етносу, ймовірних праслов'ян. Вся територія Степу і Лісостепу входила до складу єдиного політичного об'єднання — Скіфії. Цих поглядів О.І. Тереножкін притримувався до кінця свого життя, постійно підкріплюючи їх новими аргументами.

Зрозуміло, що широта узагальнень, належна аргументація тих чи інших положень потребували конкретних археологічних матеріалів з пам'яток скіфської культури в різних регіонах Північного Причорномор'я. Олексій Іванович здійснив вельми результативні розкопки старожитностей скіфської пори, при цьому зазвичай виступав новатором, як з огляду на масштаби досліджень, так і на застосовувану методику. Перелік розкопаних його експедиціями пам'яток скіфського часу досить значний, але зупинимося на найбільш яскравих.

У Лісостепу до таких, безумовно, відноситься 9-метровий курган з великою поховальною камерою, досліджений у 1949—1950 рр. поблизу с. Глеваха на Київщині. Без урахування досвіду розкопок цієї видатної поховальної пам'ятки, що належала, треба думати, скіфському вождю архаїчного часу, подальші дослідження великих лісостепових курганів навряд чи були б успішними. Ще більшою мірою сказане стосується дослідження в 1954 р. «царського» скіфського кургану у м. Мелітополь. По суті, це були перші розкопки пам'яток подібного рівня після відомих дореволюційних відкриттів М.І. Веселовського. Зрозуміло, що досвід, отриманий під час цих досліджень, важко переоцінити. Саме на розкопках Мелітопольського кургану Олексієм Івановичем була не тільки з'ясована складна структура насипу (фактично, не насипу, а валької архітектурної конструкції), але й застосована уперше в Україні методика дослідження глибоких підземних поховальних споруд з ви-

Рис. 7. За виготовленням «монолітів» на Мелітопольському кургані

користанням спеціальних матеріалів для їх кріплення та практика залучення кваліфікованих фахівців (Іллінський, Мурзін 1999; Іллінський, Саєнко 2015). (рис. 7)

Згодом цей досвід був закріплений при дослідженні інших курганів скіфської знаті, зокрема, Гайманової Могили (1969—1970 рр.), експедицією тоді керував В.І. Бідзіля (Олексій Іванович був консультантом цих робіт), а потім широко використовувався на розкопках цілого ряду видатних курганів скіфської аристократії (Бердянського та Братолюбівського курганів, Казенної Могили). Матеріали Мелітопольського кургану були опрацьовані і опубліковані учнем О.І. Тереножкіна — Б.М. Мозолевським (Тереножкін, Мозолевський 1988), а Гайманової Могили — С.В. Поліним (Бидзіля, Полин 2012).

З ім'ям О.І. Тереножкіна пов'язаний і початок масових розкопок скіфських курганів в районах великих новобудов на півдні України у 1960-х рр. Саме тоді досить широко стала застосовуватися методика визначення скіфських курганів за допомогою ручного буріння (рис. 8).

Було б несправедливим хоча б коротко не згадати і про внесок О.І. Тереножкіна у вивчення степових культур епохи бронзи: обстеження залишків кургану Сторожова Могила, де вперше були виявлені залишки воза давньоямної культури; чудові результати, отримані експедицією під його керівництвом при розкопках курганів ям-

Рис. 8. У відрядженні до Чехословачини

ної, катакомбної, зрубної культур на р. Молочній (1951—1952), де загалом було досліджено понад 500 поховань. При цьому були внесені серйозні поправки в атрибуцію та хронологію деяких категорій пам'яток. Так, наприклад, О.І. Тереножкін довів, що кам'яні антропоморфні статуї, які відносили раніше до витворів кіммерійців, насправді належать населенню ямної культури. Саме в результаті розкопок на р. Молочній були досліджені великі сарматські могильники, які склали ґрунтовну джерельну базу для вирішення питань сарматської проблеми в Україні.

Праці О.І. Тереножкіна в галузі археології України отримали за життя дослідника широкий науковий резонанс і офіційне визнання. У 1967 р. він став професором. У 1977 р. отримав звання Заслуженого діяча науки України та цього ж року у складі колективу авторів тритомної «Археології Української РСР» Олексій Іванович став лауреатом Державної премії України за участь у написанні та редагуванні другого тому цього видання (рис. 9).

І все ж, напевно, одним з найважливіших наукових досягнень О.І. Тереножкіна під час його багаторічних робіт в Україні, окрім відкриття нових культур та дослідження яскравих археологічних пам'яток, було створення і виховання київської школи фахівців в галузі археології раннього залізного віку, до якої увійшли його однодумці й учні.

З того сумного дня, 19 травня 1981 р., коли не стало Олексія Івановича, пройшло більше 35 років ...

У колективі відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України плідно працюють вже учні його учнів та їх послідовники. При цьому проблематика, що розробляється фахівцями відділу, багато у чому знаходиться в межах тих наукових орієнтирів, які свого часу дуже проникливо намічені були на майбутнє Олексієм Івановичем Тереножкіним.

Рис. 9. Розвідки у вихідні

- Антология советской археологии.* — Т. III (1941—1956). — М.: Наука, 1996.
- Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. — К.: Видавель О. Філюк., 2012.
- Гаврилюк Н.А.* Сто лет полета // Археологічні дослідження в Україні 2005—2007. — К, 2007. — С. 504—508.
- Гречишкіна М.В.* Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна в Середній Азії в (1929—1941 рр.) // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 102—107.
- Из жизни Алексея Тереножкина* (написано его рукой, собрано его сыном) / ред. С.А. Скорый. — К.: Вид. Корвін, 2006.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К.: Наукова думка, 1983.
- Іллінський А.О., Мурзін В.Ю.* До історії вивчення Мелітопольського кургану // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 97—108.
- Іллінський А.О., Саєнко В.М.* Історія дослідження Мелітопольського кургану і пам'яткоохоронний контекст // Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи / ред. Г.М. Тошев. — Запоріжжя, 2015. — С. 37—39.
- Лесков А.М.* К 60-летию А.И. Тереножкіна // Советская археология. — М., 1967. — № 4. — С. 190—193.
- Лесков А.М.* Курганы: находки, проблемы. — Л.: Наука, 1981.
- Маневич Е.Л., Бенедиктов И.И., Тереножкин А.И.* От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии. — Действующая армия, 1945.
- Массон М.Е.* К периодизации древней истории Самарканда // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 155—166.
- Мозолевський Б.М., Черненко Є.В.* Олексій Іванович Тереножкін (до 70-річчя від дня народження) // Археологія. — 1978. — 125. — С. 112—113.

- Мурзін В.Ю. О.І. Тереножкін — видатний дослідник скифської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 4—9.
- Саєнко В.М. Археологічно-краєзнавча і музейна діяльність О.І. Тереножкіна у 1920-ті роки // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 281—291.
- Саєнко В.М. Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 29. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2014. — С. 401—416.
- Саєнко В.М. Ad fontes: про те, як Олексій Тереножкін захопився археологічними дослідженнями // Scriptorium nostrum. — Вип. 1. — Херсон, 2014. — С. 83—106. <http://sn.kspu.edu/files-all/SN1.pdf>
- Саєнко В.М. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Випуск 19. — Львів, 2015. — С. 123—135.
- Саєнко В.М. Наукові долі О.І. Тереножкіна та Б.О. Рибакіна або історія одного листа, написаного до самого себе // Scriptorium nostrum. — 2017. — № 1 (7). — С. 50—86. <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/188/155>
- Скорий С.А. Відділ скифо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 3—15.
- Скорий С.А. Выдающийся археолог Алексей Иванович Тереножкин: к 100-летию со дня рождения // Археологические вести. — 2010. — № 16. — С. 290—300.
- Скорий С.А., Саєнко В.Н. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина // Старожитності раннього залізного віку. — Археологія і давня історія України. — Вип. 2 (23). — К.: ІА НАНУ, 2017. — С. 8—19.
- Тереножкін А.И. Археологические разведки в Хорезме // Советская археология. — Т. VI. — М.: Наука, 1940 — С. 168—189.
- Тереножкін А.И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда // Вестник древней истории. — 1947. — № 4. — М.: Наука. — С. 127—135.
- Тереножкін А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К.: Наукова думка, 1961.
- Тереножкін А.И. Об общественном строе скифов // Советская археология. — 1966. — № 2. — М.: Наука. — С. 33—49.
- Тереножкін А.И. Скифская культура // Проблемы скифской археологии / Материалы и исследования по археологии СССР. — М.: Наука, 1971. — № 177. — С. 15—26.
- Тереножкін О.І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. — К.: Наукова думка, 1975. — 15. — С. 3—13.
- Тереножкін А.И. Киммерийцы. — К.: Наукова думка, 1976.
- Тереножкін А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К.: Наукова думка, 1988.
- Шевченко Н.П. Краєзнавча та музейна діяльність О.І. Тереножкіна // Ранній залізний вік Євразії — К.; Чигирин, 2007. — С. 19—20.
- Arzhanitseva I. Terenozhkin and Tolstov: Faustian Bargains in Soviet Archaeology // Археологічні та лінгвістичні дослідження. Матеріали Гумбольдт-конференції (Сімферополь; Ялта, 20—23 вересня 2012 р.) — К., 2014. — С. 44—56.

Надійшла 04.07.2017

С.А. Скорий¹, В.Н. Саєнко²

¹ Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, idanfirs@ukr.net

² Руководитель археологической группы Токмакского краеведческого музея, saykolaksay@yandex.ru

ПРОФЕССОР АЛЕКСЕЙ ИВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКИН (к 110-летию со дня рождения)

А.И. Тереножкин (26 (13).11.1907—19.05.1981) — археолог, работал в Украине, России, Средней Азии, доктор исторических наук (1958), профессор (1967).

Занимался изучением предскифского периода в Лесостепи, открыл значительное количество памятников, выделил чернолесскую археологическую культуру. Доказал ее связь с предыдущими культурами эпохи бронзы. В степной части Восточной Европы связал черноморский и новочеркасский этапы с историческими киммерийцами. Разрабатывал проблемы происхождения скифов, распространения их культуры, этнической географии, социальных отношений и формирования государственности. Скифию считал единым разноэтничным государственным образованием в пределах Степи и Лесостепи при доминировании ираноязычных скифов, пришедших из Центральной Азии. Проследил непрерывную преемственность археологических культур в Правобережной Лесостепи от тшинецкой, через чернолесскую, к скифской и далее к раннеславянской зарубинецкой, на основе чего сделал вывод о принадлежности населения этого региона в эпоху бронзы и раннего железа к протославянам.

Воспитал научную школу скифологов в Киеве. Автор около 200 научных работ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: А.И. Тереножкин, историография, скифы, Поволжье, Приуралье, Средняя Азия, Украина, история археологии.

Serhii A. Skoryi¹, Valerii N. Saienko²

¹ DSc., professor, head of the Early Iron Age Archeology Department in the Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, idanfirs@ukr.net

² Head of Archaeological group of the Tokmak Local Lore Museum, saykolaksay@yandex.ru

PROFESSOR OLEKSII IVANOVYCH TERENOZHKIN (to the 110 Years since the Day of Birth)

O.I. Terenozhkin (26 (13).11.1907—19.05.1981) was an archaeologist who worked in Ukraine, Russia, and Central Asia, Doctor of Science (conferred in 1958), professor (conferred in 1967).

The scholar researched the pre-Scythian period in the forest-steppe region and discovered a significant number of archaeological sites. He separated the Chornolis archaeological culture and proved its connection with the earlier cultures of the Bronze Age. He reasoned the connection of the Chornohorivskiy and Novocherkask stages in the steppe part of Eastern Europe with the historical Cimmerians. The scientist elaborated the issues of the Scythians' origin, the expansion of their culture, the Scythians' ethnical geography, social relations, and the formation of their state. He believed the Scythia to be the only multi-ethnic state within the steppe and forest-steppe areas with the domination of the Iranian-speaking Scythians originating from Central Asia. He also traced the continuous succession of archaeological cultures in the forest-steppe areas of Right-bank Ukraine: from the Trzcinec culture via Chornolis one to the Scythian culture and further to the Early Slavic Zarubyntsi culture, that resulted in his conclusion that the population of these areas was composed by the predecessors of the Slavs in the Bronze and Early Iron Ages.

O.I. Terenozhkin was a leader of scientific school of Scythian studies in Kyiv and is the author of more than 200 scientific publications.

Key words: O.I. Terenozhkin, Historiography, Scythians' History, Cimmerians' History, Ukrainian History, History of Central Asia, History of Archeology.

References

- Antologiya sovetskoi arkheologii. Vol. III (1941-1956). Moskva: Nauka. 1996.
- Arzhantseva I. Terenozhkin and Tolstov: Faustian Bargains in Soviet Archaeology *Arkheolohichni ta lnhvistychni doslidzhennia. Materialy Humboldt-konferentsii* (Simferopol; Yalta, 20-23 veresnia 2012 r.). Kyiv, 2014, pp. 44-56.
- Bidzilia V.I., Polin S.V. Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila. Kyiv: Vydavets O. Filiuk. 2012.
- Gavriliuk N.A. Sto let poleta. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 2005-2007*. Kyiv, 2007, pp. 504-508.
- Hrechyskina M.V. Arkheolohichni doslidzhennia O.I. Terenozhkina v Serednii Azii v 1929-1941 rr. *Arkheolohiia*, 2010, no. 2, pp. 102-107.
- Ilinskaia V.A., Terenozhkin A.I. Skifiia VII-IV vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1983.
- Illinskyi A.O., Murzin V.Yu. Do istorii vyvchennia Melitopolskoho kurhanu *Arkheolohiia*, 1999, no. 3, pp. 97-108.
- Illinskyi A.O., Saienko V.M. Istoriia doslidzhennia Melitopolskoho kurhanu i pamiatkookhoronnyi kontekst. *H.M. Toshchev (Ed.) Problemy vyvchennia ta okhorony pamiatok pervisnoho mystetstva pivdnia Evropy*. Zaporizhzhia, 2015, pp. 37-39.
- Iz zhizni Alekseia Terenozhkina (napisano iego rukoi. sobrano iego synom). Ed. S.A. Skoryi. Kyiv: Vydavets Korvin. 2006.
- Leskov A.M. K 60-letiiu A.I. Terenozhkina. *Sovetskaia arkheologiia*. Moskva, 1967, no. 4, pp. 190-193.
- Leskov A.M. Kurgany: nakhodki, problemy. Leningrad: Nauka. 1981.
- Manevich Ye.L., Benediktov I.I., Terenozhkin A.I. Ot Stalingrada do Veny. Boievoi put N-skoj gvardeiskoiarmii. Deistvuiushchaia armia. 1945.
- Masson M.Ye. K periodizatsii drevnei istorii Samarkanda. *Vestnik drevnei istorii*. 1959, no. 4, pp. 155-166.
- Mozolevskiy B.M., Chernenko Ye.V. Oleksii Ivanovych Terenozhkin: (Do 70-richchia vid dnia narodzhennia). *Arkheolohiia*. 1978, iss. 125, pp. 112-113.
- Murzin V.Yu. O.I. Terenozhkin - vydatnyi doslidnyk skifskoi kultury. *Arkheolohiia*. 1996, no. 4, pp. 4-9.
- Saienko V.M. Arkheolohichno-kraieznavcha i muzeina diialnist O.I. Terenozhkina u 1920-ti roky. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012, iss. 15, pp. 281-291.
- Saienko V.M. Materialy do simeinoi istorii rodyny Terenozhkykh. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva NAN Ukrainy, 2014, vol. 29, pp. 401-416.
- Saienko V.M. Ad fontes: Pro te, yak Oleksii Terenozhkin zakhopyvsia arkheolohichnymy doslidzhenniamy. *Scriptorium nostrum*. Kherson, 2014, iss. 1, pp. 83-106. <http://sn.kspu.edu/files-all/SN1.pdf>
- Saienko V.M. Porivniialni zhyttiepysy: Borys Mykolaiovych Hrakov ta Oleksii Ivanovych Terenozhkin. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 2015, iss. 19, pp. 123-135.
- Saienko V.M. Naukovi doli O.I. Terenozhkina ta B.O. Rybakova abo istoriia odnogo lysta, napysanoho do samoho sebe. *Scriptorium nostrum*. 2017, no. 1(7), pp. 50-86. <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/188/155>
- Shevchenko N.P. Kraieznavcha ta muzeieznavcha diialnist O.I. Terenozhkina. *Rannii zaliznyi vik Evrazii*. Kyiv; Chyhyryn, 2007, pp. 19-20.
- Skoryi S.A. Viddil skifo-sarmatskoi arkheolohii: istoriia, pidsumky, perspektyvy *Arkheolohiia*. 2005, no. 1, pp. 3-15.
- Skoryi S.A. Vydaiushchiisia arkheolog Aleksei Ivanovich Terenozhkin: k 100-letiiu so dnia rozhdeniia. *Arkheologicheskie vesti*. 2010, no. 16, pp. 290-300.
- Skoryi S.A., Saienko V.N. K 110-letiiu so dnia rozhdeniia professora Alekseia Ivanovicha Terenozhkina. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Starozhytnosti rannioho zaliznoho viku*. 2017, iss. 2 (23), pp. 8-19.
- Terenozhkin A.I. Arkheologicheskie razvedki v Khorezme. *Sovetskaia arkheologiia*. 1940, vol. VI, pp. 168-189.
- Terenozhkin A.I. Voprosy istoriko-arkheologicheskoi periodizatsii drevnego Samarkanda. *Vestnik drevnei istorii*. 1947, no. 4, pp. 127-135.
- Terenozhkin A.I. Predskifskii period na dneprovskom Pravoberezhie. Kyiv: Naukova dumka. 1961.
- Terenozhkin A.I. Ob obshchestvennom stroie skifov. *Sovetskaia arkheologiia*. 1966, no. 2, pp. 33-49.
- Terenozhkin A.I. Skifskaiia kultura. Problemy skifskoi arkheologii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1971, no. 177, pp. 15-26.
- Terenozhkin O.I. Klasy i klasovi vidnosyny u Skifii. *Arkheolohiia*. 1975, iss. 15, pp. 3-13.
- Terenozhkin A.I. Kimmeriitsy. Kyiv: Naukova dumka, 1976.
- Terenozhkin A.I., Mozolevskii B.N. Melitopolskii kurgan. Kyiv: Naukova dumka, 1988.